

RANOSREDNJOVJEKOVNA SKULPTURA S BRIBIRA

UDK 904:73(497.13 Bribir)»653«
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Tonči Burić
YU — 58000 Split
Muzej hrvatskih arheoloških
spomenika, O. Price b. b.

Autor obrađuje i interpretira nalaze predromaničke i ranoromaničke skulpture otkrivene na raznim položajima na Bribiru (antička *Varvaria*). Predromanički fragmenti dosta su usitnjeni. Ulomci pluteja, pilastara i arhitrava ukrašeni su uobičajenim geometrijskim motivima, po kojima se mogu datirati u 9—10 st. Ranoromanička skulptura zastupljena je s nekoliko ulomaka ukrašenih vegetabilnim ukrasom. Posebice se ističe fragment arhitektonske dekoracije na kojemu je heraldički prikaz drveta uz koje su antitetično postavljene figure dviju zvijeri, a koje se usko vežu uz zadarsko-splitsku grupu prve polovice 11. st.

Na temelju otkrivenih ostataka sakralnih objekata, od kojih je samo jedan predromanički (šesterolist), autor pretpostavlja još jednu predromaničku crkvu, tj. starokršćansku koja kontinuirala u srednji vijek. Na kraju slijedi osvrt na titulare bribirskih crkava, pri čemu se koriste arheološki podaci i vijesti iz pisanih izvora.

Srednjovjekovni kastrum Bribir (antička i liburnska *Varvaria*) u našoj se historijsko-arheološkoj literaturi često uzimao u razmatranje, bilo da su se analizirale vijesti iz pisanih izvora, ili pak arheološka građa prikupljena višegodišnjim istraživanjima na Bribirskoj glavici. Iz srednjovjekovnog razdoblja najviše radova posvećeno je historiji (pretežno političkoj) bribirskih Šubića, te Bribiru kao sjedištu istoimene županije.¹ Bogati fundus srednjovjekovnih arheoloških nalaza samo je manjim dijelom obrađen, a sintetska monografska obrada cjelokupne građe, i Bribira općenito, tek predstoji. Do sada su najbolje obrađene nekropole,² te dijelom graditeljstvo, dok je pokretni naseobinski materijal

¹ V. Klaić, Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347, Zagreb 1897; N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 74, 81, 285—7, 357; idem, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976, 363, 407—450, te kazalo na str. 697 i 705; S. Gunjača, Strateško i historijsko-arheološko značenje Bribira (dalje Strateško značenje Bribira), Kolokvij o Bribiru (dalje Kolokvij), *Starohrvatska prosvjeta* (dalje SHP), III. ser., 10 sv., 1968, 207—10. U citiranim sintezama N. Klaić navedena je sva važnija literatura i izvori.

² D. Jelovina, Tri starohrvatske nekropole na Bribiru, Kolokvij, SHP, III. ser., 10. sv., 1968; idem, Starohrvatske nekropole, Split 1976, 33—6, Tab. XLVI—L; D. Vrsalović, Starohrvatska nekropola pred ulazom u staru Varvariju i njezina konzervacija, Kolokvij, SHP, III. ser., 10. sv.

(naročito keramika) praktično neobrađen.³ To se odnosi i na kamenu skulpturu iz sakralnih objekata od predromanike do gotike.

Svrha ovoga rada jest analiza predromaničke i ranoromaničke skulpture s Bribira, kako bismo se i tim važnim segmentom srednjovjekovne arheološke građe mogli koristiti za buduće šire sintetske radove. Ulomci te skulpture uglavnom su nađeni pri istraživanju predromaničke crkve, koja se nalazi pod današnjom parohijskom crkvom sv. Joakima i Ane, te u temeljima kule iz turskog razdoblja,⁴ a manji dio ulomaka ima signaturu D, što znači da su pronađeni na širem arealu Dola na Bribirskoj glavici, ali izvan konteksta kasnosrednjovjekovne crkve sv. Marije, pa ih treba pripisati navedenoj predromaničkoj crkvi,⁵ ne isključujući mogućnost postojanja još jednog (neotkrivenog) predromaničkog sakralnog objekta, na što će uputiti i analiza skulpture.

Fragmentarnost i mali broj ulomaka, te nedostatni podaci o okolnostima nalaza,⁶ osnovna su teškoća pri obradi ranosrednjovjekovne skulpture s Bribira. Nedostaju oni elementi crkvenog namještaja (pluteji, kapiteli, zabat — luk) koji su posebno važni za stilsku analizu. I unatoč tomu, sustavnom obradom svih ulomaka moguće je doći do određenih rezultata. Svi predromanički ulomci pripadaju dijelovima crkvenog namještaja, za razliku od ranoromaničkih koji uz dekorativnu imaju i arhitektonsku funkciju. Brojniji je fundus skulpture iz razdoblja gotike. Ti su ulomci nađeni na Dolu u kompleksu crkve sv. Marije i samostana i zahtijevaju posebnu obradu, pa ih u ovom radu izuzimam iz razmatranja, kao što također izuzimam određeni broj atipičnih ulomaka stupova i imposta, koji se ne mogu svrstati u određene stilske sklopove. Manjkavosti izvorne dokumentacije i podataka s terena ostavljaju neke dvojbe otvorenima, odnosno otvaraju mogućnost njihova rješavanja na više načina, što u sadašnjem trenutku nije moguće prevladati.

³ Cf. radove u »Kolokviju«.

⁴ S. Gunjača, Nalaz srednjovjekovnih arhitektura na Bribiru (dalje Nalaz), Kolokvij, 235, 240.

⁵ Ta polikonhna predromanička crkva, čiji su ostaci tek dijelom istraženi pod današnjom parohijskom crkvom sv. Joakima i Ane, objavljena je u literaturi kao mogući osmerolist: T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji (dalje Prilog), u: Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978, 37; S. Sekulić-Gvozdanović, Grafički prilog tipologiji hrvatske sakralne arhitekture do romanike, *ibid.*, 152, tab. IA, 11. Međutim, prema rezultatima neobjavljene analize, koju mi je ljubazno pružio na uvid D. Jelovina, ipak se radi o uobičajenom tipu šesterolista, pa ću u ovom radu tu crkvu tako i navoditi. Koristim se ujedno prilikom da zahvalim D. Jelovini na usmenim podacima s istraživanja Bribirske glavice, a koji nisu objavljeni.

⁶ Nedostatna terenska dokumentacija problem je i kod ostalih grupa materijala.

KATALOG*

A. Predromanička skulptura

I. Pluteji i pilastri:⁷

1. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: vis. 12 cm, šir. 15 cm, deb. 7 cm; *opis*: manji rubni ulomak pluteja ili pilastra na kojemu je sačuvan ostatak troprute geometrijske kompozicije krugova prepletenih mrežom rombova. Spojevi rombova nisu sačuvani, te se ne može reći jesu li bili učvorenjeni, ili ne. *Literatura*: neobjavljen.

2. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 10 x 8 x 2,5 cm; *opis*: sitni ulomak s djelićem iste troprute geometrijske mreže kao i na prethodnom fragmentu. *Literatura*: neobjavljen.

3. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 14 x 10 x 3,5 cm; *opis*: ulomak troprute geometrijske mreže iste kao i prethodne. Moguće je da su sva tri fragmenta dijelovi iste cjeline. *Literatura*: neobjavljen.

4. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 11 x 10 x 5 cm; *opis*: ostatak pluteja ili pilastra. Neznatni trag geometrijskog motiva sadržava križište troprutih vrpce koje tvore rombove upletene u kružnice. *Literatura*: neobjavljen.

5. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 16 x 11 x 6 cm; *opis*: maleni ulomak znatno oštećen. Od ukrasnog polja sačuvan je djelić kružnice kojoj je otučen treći prut i sjecište vrhova rombova unutar kružnice. Isti motiv kao i na prethodnim ulomcima. *Literatura*: neobjavljen.

6. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 13 x 11 x 8 cm; *opis*: manji rubni ulomak. Na ukrasnom polju tekao je niz tzv. »peretz« motiva u troprutu, možda i u dva niza? *Literatura*: neobjavljen.

7. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 22 x 16 x 9 cm; *opis*: ulomak rubnog dijela. Rub ima jednostavnu profilaciju izvedenu s pomoću urezane crte. Na dekorativnom polju sačuvan je ostatak troprutog »peretz« motiva, vjerojatno u dva niza. *Literatura*: neobjavljen.

8. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 12 x 9 x 8,5 cm; *opis*: sitni ulomak na kojemu je sačuvan ostatak troprute kružnice unutar koje je smještena virovita rozeta, većim dijelom uništena. *Literatura*: neobjavljen.

9. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 19 x 14 x 7 cm; *opis*: maleni ulomak pluteja ili pilastra. Sačuvani dio dekorativnog polja upućuje na geometrijski motiv dvostrukih koncentričnih kružnica prepletenih mrežom dvostrukih rombova. Cijela je kompozicija rađena u troprutu. *Literatura*: neobjavljen.

II. Arhitravi:

10. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: duž. 15 cm, vis. 20 cm, deb. 9 cm; *opis*: rubni ulomak arhitrava oltarne pregrade na kojemu je sačuvan žlijeb za umetanje utora. Ukrasno polje podijeljeno je u dva pojasa. U gornjem su troprute kuke položene udesno. Kuke su na visokoj nozi i s punom zavojnicom. U donjem pojasu je tropruta pletenica. *Literatura*: neobjavljen.

* Brojevi u katalogu odgovaraju brojevima na tablama.

⁷ Ulomci koji bi se na osnovi oblika i dekorativnih motiva mogli pripisati pilastrima ili plutejima, odnosno letvama pluteja, toliko su usitnjeni da ni za jedan nije moguće decidirano odrediti kojemu od ta dva elementa oltarne pregrade pripadaju, pa ih zato donosimo zajedno.

11.a-b *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 33 x 13 x 11 cm; *opis*: manji fragment arhitrava prelomljen u dva dijela. Sačuvan je samo dio gornjeg ukrasnog pojasa na kojemu su kuke (ima ih šest, više ili manje oštećenih) koso položene udesno. Kuke su na visokoj dvoprutoj nozi s punom zavojnicom. Žljebovi na nogama kuka veoma su nemarno uparani. *Literatura*: neobjavljen.

12. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 20 x 15 x 12,5 cm; *opis*: sitni ulomak arhitrava s očuvanim ostatkom gornjeg pojasa na kojemu se vidi jedna cijela i dvije oštećene kuke. Kuke su na dvoprutoj nozi s punom zavojnicom i položene su ulijevo. *Literatura*: neobjavljen.

13. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 25 x 23 x 12 cm; *opis*: fragment arhitrava ukrašen s obje strane (a i b) istim ukrasom, samo što je naličje nemarnije obrađeno. Ukrasno polje ima dva pojasa. U gornjem su niske, masivne kuke na troprutoj nozi s punom zavojnicom, dok je široki donji pojas neukrašen. Pojasi su odijeljeni jednostavnom uparanom crtom. *Literatura*: neobjavljen.

14. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 9,5 x 7 x 7,5 cm; *opis*: neznatni ulomak arhitrava s ostacima dviju kuka istih odlika kao i na fragmentu br. 13.; *Literatura*: neobjavljen.

15. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 13,5 x 15 x 6 cm; *opis*: dosta oštećen sitni ulomak. Na ukrasnom polju sačuvan je ostatak kuke koja odgovara onima na ulomcima br. 13 i 14. Izvorna površina lica upućuje na to da se radi o prvoj kuki u nizu s lijeve strane arhitrava. *Literatura*: neobjavljen.

III. Krstionica — ambon (?):

16. a-b. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: duž. 42 cm, vis. 45 cm, deb. 10 cm; *opis*: veći fragment ploče, vjerojatno od ambona ili krstionice, prelomljen na dva nejednaka ulomka. Manji ulomak (16a) ima sačuvan oštećeni završetak gornjeg kraja okomite haste križa i na desno ostatak natpisa u dva reda: u donjem je sačuvan ostatak riječi ... *RIT* ..., a od gornjeg samo dio okomite haste slova s karakterističnim serifom. Na većem fragmentu sačuvano je sjecište hasta križa s okulusom, veći dio okomite haste i desni krak vodoravne. Križ je ukrašen troprutom pletenicom koja je na krajevima ravno zasječena. Vrhovi hasta su blago konkavni i imaju po jednu volutu sa strana. *Literatura*: a) manji ulomak s ostatkom natpisa objavljen je u S. Gunjača, Nalaz srednjovjekovnih arhitektura na Bribiru, Kolokvij o Bribiru, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 10, 1968, sl. 2 lijevo dolje; b) veći ulomak je neobjavljen.

IV. Tipološki neodređeni ulomci:

17. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 8 x 7,5 x 2,5 cm; *opis*: sitni ulomak s ostatkom troprutog pleternog motiva. Vjerojatno dio »peretza«. Fragmentarnost ulomka ne dopušta da ga se sigurno atribuiraju određenom elementu namještaja. Taj je motiv, inače, zastupljen na pilastrima, plutejima, arhitravima i zabatima. *Literatura*: neobjavljen.

B. Ranoromanička skulptura

18. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: duž. 18 cm, vis. 27,5 cm, deb. 14—15 cm; *opis*: ulomak veće cjeline. Sačuvan je središnji dio reljefa s prikazom drveta, te

dva heraldički postavljena psa (vuka?). Ornament okvirnog pojasa uništen je naknadnim priklesavanjem. Stablo je rađeno u troprutu, a oštro rezani paralelni nasuprotni listovi u dvoprutu. Figura lijeve životinje gotovo je sasvim uništena, a od desne je sačuvana glava s vratom, te početak trupa. Glave su dane u profilu i rustično su obrađene. Usta su tek naznačena zakrivljenom crtom, dok su krupno bademasto oko i kratke šiljate uške oštro klesani. Glavu od vrata odvajaju tri paralelne crte, a krzno je prikazano oštrim gustim urezima. *Literatura*: neobjavljen.

19. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 46,5 x 12 x 13 cm; *opis*: ulomak nadvratnika prelomljen po dužini. Nedostaje gornji dio ornamenta. S donje strane je L profil uobičajen na nadvratnicima. Dekorativno polje ukrašeno je vegetabilnim motivom lozice rađenim u dvoprutu s neobičnim duguljastim završecima (plodovi?). *Literatura*: S. Gunjača, o. c., sl. 2, gore desno.

20. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 18 x 21 x 21 cm; *opis*: maleni ulomak nadvratnika s ostatkom florealnog motiva lozice u dvoprutu. Sačuvani list prikazan je realistično. S donje strane je L profil na kojemu je sačuvana rupa za željeznu šipku s pomoću koje su se pokretala vrata. *Literatura*: neobjavljen.

21. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 12,5 x 10 x 9—10 cm; *opis*: manji ulomak, vjerojatno nadvratnika, ili dovratnika. Na sačuvanom je dijelu dekorativnog polja ostatak vegetabilnog prikaza lozice u dvoprutu. *Literatura*: neobjavljen.

22. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 15,5 x 16 x 14 cm; *opis*: manji arhitektonsko-dekorativni fragment ranoromaničkih značajki. Sačuvan je oštećeni sedmerolatični list na dvoprutoj peteljci. *Literatura*: neobjavljen.

23. *Materijal*: vapnenac; *dimenzije*: 25 x 26 x 18 cm; *opis*: ugaoni ulomak nadvratnika kojemu je sačuvano zakošenje s donje strane. Na licu je ostatak reljefa s vegetabilnim motivom listova na dvoprutoj peteljci. *Literatura*: neobjavljen.

ANALIZA SKULPTURE

Višegodišnjim sustavnim iskopavanjima na Bribirskoj glavici otkriveno je relativno malo ulomaka predromaničke skulpture i samo jedan sakralni objekt koji se sigurno može pripisati predromaničkom graditeljstvu. Malo, u odnosu na areal samog lokaliteta, istraženu površinu i značaj bribirskog kastruma koji je bio središte šire političko-teritorijalne jedinice, bribirske županije. Malo i u odnosu na druge vrste pokretne arheološke građe nađene na istom lokalitetu, kao što je keramika, kovinski predmeti, grobni nalazi, pa i gotička skulptura. Usto je većina ulomaka zaista presitna da bi se sigurnije odredila njihova funkcionalna pripadnost, ili cjelovitije rekonstruirale dekorativne kompozicije.

Sitne ulomke koji pripadaju donjim elementima oltarne pregrade nije moguće točno tipološki atribuirati. Sačuvani ostaci ukrasa upućuju na jednostavne troprute geometrijske kompozicije koje su veoma česte u predromanici i u pravilu se uvijek nalaze na plutejima i pilastrima, na osnovi čega sam ih — između ostaloga — i pripisao tim dijelovima oltarne pregrade. Zastupljene su četiri vrste ornamentalnih geometrijskih mreža: a) nizovi krugova prepleteni mrežom rombova (Tab. I, 1—5); b) nizovi dvostrukih kružnica prepletenih mrežom dvostrukih rombova (Tab. III, 9); c) tzv. »peretz« motiv, ili beskonačni trojni uzao (Tab. I,

6, 7) — na bribirskim ulomcima nije sigurno radi li se o dvostrukom ili jednostrukom nizu »peretza« — i konačno *d*) nizovi kružnica u kojima su florealni motivi (Tab. I, 8). Likovni sadržaj sačuvan na tim fragmentima ne ostavlja šire mogućnosti za preciznije kronološko vrednovanje. Sve zastupljene kompozicije i motivi javljaju se u širem vremenskom kontekstu na poznatim predromaničkim spomenicima na našoj obali i u Italiji, a posebno su česte u 9—10. st. Stoga bi navođenje mnogobrojnih analogija s tih područja bilo bespredmetno, pa se ovdje samo osvrćem na analogije uočene na užem prostoru sjeverne Dalmacije, koji je definiran geografski i kulturnohistorijski, a kojemu pripada i sam Bribir.

Za mrežu *a* na prostoru sjeverne Dalmacije poznate su mi analogije na gotovo dvadesetak nalazišta od zadarskih otoka, preko gradova Zadra i Biograda i u više ruralnih naselja u zaleđu Zadra, te u Kninu i njegovoj okolini. Isti motiv javlja se na predromaničkom crkvenom namještaju na brojnim lokalitetima u srednjoj i južnoj Dalmaciji, Crnogorskom primorju, Istri i u Italiji. U odnosu na ostale tri mreže, osim donekle za »peretz« motiv, analogije za mrežu *a* su kudikamo brojnije i javljaju se na većem broju lokaliteta. Površni uvid u materijal iz ostalih navedenih regija upućuje na to da bi i u njima jedna temeljita analiza pokazala sličan rezultat, pa se za taj motiv može reći da je najčešće korištena geometrijska kompozicija na crkvenom namještaju predromaničke epohe.

Geometrijska mreža pod *b* u biti ponavlja shemu mreže *a*, samo što su kružnice i rombovi udvojeni. I ona je relativno često zastupljena na predromaničkom crkvenom namještaju, iako ne tako brojno kao prethodna, koja joj je ishodišni predložak. Postoji i prijelazna inačica tih dvaju mreža na kojoj su troprute kružnice prepletene mrežom udvojenih rombova.⁸ Na razmatranom prostoru sjeverne Dalmacije analogije za mrežu *a* su dvostruko brojnije od onih za mrežu *b* koje se također nalaze u gradovima (Zadar) i na više nalazišta u zaleđu i u Kninu i okolini. Usporedba sa susjednim regijama daje sličan rezultat kao i kod mreže *a*. Obje mreže korištene su istodobno i u istom kronološkom intervalu.

Slijedi »peretz« motiv ili beskonačni trojni uzao (mreža *c*), koji se često javlja u ornamentalnom repertoaru predromaničke skulpture na istočnoj obali Jadrana i u Italiji, a rabi se na pilastrima, plutejima, te na pojasi arhitrava i zabata u jednom ili dva niza, i to samostalno ili u kombinacijama s drugim geometrijskim motivima. Po učestalosti uporabe i brojnosti analogija »peretz« motiv približno je kvantitativno izjednačen s mrežom *a* i uglavnom se s njom poklapa po teritorijalnom rasporedu i po vremenu upotrebe. Raspored analogija i paralele u susjednim regijama približno su iste kao i za prethodne motive.

Od donjih dijelova pregrade preostao je još motiv niza troprutih kružnica s florealnim motivima. Te kompozicije javljaju se još u kombinaciji

⁸ Cf. npr. plutej iz Koljana i pilastar iz Biskupije u N. Jakšić, *Majstor koljanskog pluteja (dalje Majstor)*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 8, Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka, 1984, sl. 6, 7.

s prikazima ptica ili geometrijskih motiva (križevi, čvorovi i sl.),⁹ no ulomak s Bribira je suviše fragmentaran i ne omogućuje šire analogije. Paralele u sjevernoj Dalmaciji uglavnom imaju druge tipove rozeta, a na jednom primjeru iz Plavna¹⁰ javljaju se zajedno uz virovitu rozetu. To bi bila mreža *d*, koja se rasporedom i brojem analogija uglavnom poklapa s mrežom *b*, samo što su njezine stilske varijante raznorodnije.

Nizovima kružnica s navedenim motivima analogna je svojom strukturom kompozicija kvadrata ili pravokutnika u kojima su isti prikazi. Te dvije srodne kompozicijske sheme mogu se naći i zajedno na dekorativnom polju istog spomenika, primjerice na pluteju nađenom u crkvi sv. Mihovila u Splitu.¹¹ Obje kompozicije zastupljene su na našoj obali i u Italiji, no čini se da su češće u sjevernom dijelu Jadrana. Motiv rozete koristi se u predromaničkoj umjetnosti u svim njezinim fazama. Inačica s virovitom rozetom javlja se već na prvim predromaničkim spomenicima u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji,¹² u zreloj predromaničkoj fazi,¹³ te na skulpturi 11. st.¹⁴ Stoga za bibrirski ulomak nije moguće naći čvršći kronološki oslonac. Treba ipak istaknuti da su virovite rozete više odlika ranijeg razdoblja u razvitku predromaničke skulpture na Jadranu.

Za potpuniju analizu likovnih elemenata predromaničkog crkvenog namještaja s Bribira nedostaju neki bitni elementi oltarne pregrade. To su ponajprije kapiteli, kao najvažniji dio srednjeg dijela, te zabati ili lukovi s gornjeg dijela pregrade. Sačuvani ulomci arhitrava dosta su usitnjeni, poput već analiziranih ulomaka pluteja i pilastara. Te objektivne manjkavosti sužavaju mogućnost cjelovitih komparacija s nalazima na drugim lokalitetima, čime je otežano vezivanje stilski istorodnih cjelina u eventualne radioničke krugove, te uže kronološko atribuiranje analiziranih fragmenata.

Na Bribiru je otkriveno ukupno sedam manjih ulomaka arhitrava, od kojih se dva izravno spajaju, pa se taj broj svodi na šest. Svi ulomci pripadaju tipu čije je dekorativno polje uzdužno razdijeljeno u dva po-

⁹ Cf. npr. poznati plutej iz Koljana u D. Jelovina, Ranosrednjovjekovni položaj Crkvena u Gornjim Koljanima kod Vrljike, *ibid.*, sl. 5/6; te u N. Jakšić, o. c., sl. 1.

¹⁰ S. Gunjača, *Tiniensia archaeologica — historica — topographica I (dalje Tiniensia I)*, SHP, III. ser., 6. sv., 1958, sl. 17.

¹¹ T. Marasović — M. Zekić, Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Mihovila »na obali« u Splitu, SHP, III. ser., 12. sv., 1982, tab. V, 1—2, gdje su u troprutu mrežu kvadrata upisane kružnice u kojima su osmerolatične rozete.

¹² Tako u Zadru (I. Petricioli, *Fragmenti skulpture od VI do VIII stoljeća iz Zadra*, *Diadora*, 1, 1960, sl. 19, 21), Splitu (Z. Rapanić, *Kamena plastika ranoga srednjega vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu (dalje Kamena plastika)*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (dalje VAHD)*, LX, 1963, sl. 1, 4; F. Burić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije I*, Zagreb 1888, tab. XV, 41) i Trogiru (T. Burić, *Predromanička skulptura u Trogiru*, SHP, III. ser., 12. sv., 1936, tab. XII, 55b, 56).

¹³ Npr. na zabatu iz Uzdolja (konac 9. st.), cf. L. Marun, *Ruševine crkve sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrv. kneza Mutimira*, SHP, ser. I, 1927, sl. 14.

¹⁴ I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji (dalje Pojava)*, Zagreb 1960, tab. XX, 1—2; id, *Ciborij iz zadarske crkve sv. Tome (dalje Ciborij)*, SHP, III. ser., 11. sv., 1981, tab. I, 1.

jasa. Doduše, ulomci br. 11 i 12 nemaju sačuvan donji pojas, no visina gornjeg ne dopušta druge kombinacije. Po elementima ukrasa ti se arhitravi mogu podijeliti u tri skupine.

Prva skupina (Tab. II, 10) zastupljena je samo manjim fragmentom početka arhitrava koji se nadovezuje na zabat ili luk, a sadržava dva motiva: visoke troprute kuke s punom zavojnicom u gornjem pojasu i troprutu pletenicu u donjem. Za tako razriješeno ukrasno polje nisam u objavljenoj građi iz sjeverne i srednje Dalmacije našao bližih analogija, osim u Pridrazi.¹⁵ No, na pridraškim fragmentima okulusi pletenica i zavojnice kuka perforirani su svrdlom, a ista se tehnika koristila i na drugim pridraškim arhitravima koji nisu zastupljeni na Bribiru. Stoga se pridraški i bibrirski arhitravi ne mogu uže komparirati, iako u biti imaju isto likovno rješenje. Bibrirski fragment prve skupine ostaje usamljeni primjerak u prostoru sjeverne Dalmacije, što pomalo iznenađuje nakon mnogobrojnih analogija koje sam naveo za pluteje i pilastre.

Drugoj skupini (Tab. II, 11a-b, 12) bibrirskih arhitrava nedostaje, na žalost, donji pojas, pa ih nije moguće komparirati, jer postoji više kombinacija (prazni pojas, natpis, pletenica, »peretz« i sl.), što također otežava analizu, jer upravo kuke te varijante pružaju mogućnost širih usporedbi u sjevernoj Dalmaciji,¹⁶ za razliku od kuka prve i treće skupine arhitrava.

Posebno je zanimljiva posljednja, treća skupina (Tab. II, 13a-b). Zastupljena je masivnim ulomkom koji je ukrašen istodobno s obje strane, što je zaista rijetkost u predromaničkih arhitrava. Naime, ima slučajeva kad se arhitravi, ili općenito dio namještaja, sekundarno upotrijebe u nekoj mlađoj fazi i ukrašavaju sa suprotne strane.¹⁷ Pritom se način ukrašavanja i motivi uvijek razlikuju. Ovdje to nije slučaj, jer su obje strane iste. Ukrasno polje ima uobičajena dva pojasa. U gornjem su kuke na troprutoj nozi, a široki donji pojas je prazan. Jedino se može razlučiti prednja od stražnje strane, gdje su kuke, iako tipološki potpuno iste, dosta nemarno obrađene.¹⁸ I za tu skupinu gotovo da nema analogija u sjevernoj Dalmaciji. Jedina su bliža paralela kuke na predromaničkom zabatu iz Sv. Petra u Kuli Atlagića.¹⁹ Zbog istodobnog ukrašavanja

¹⁵ S. Gunjača, Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada (dalje Dolac), *SHP*, III. ser., 8—9. sv., 1963, tab. I, 3, 4; tab. XII, 1; tab. VI, 12.

¹⁶ T. Burić, Kameni namještaj bazilike u Žažviću (dalje Kameni namještaj), *SHP*, III. ser., 15. sv., 1986, 178. Tu sam naveo 10 lokaliteta, uključujući Zadar i Biograd, kojima sada pribrajam i Bribir kao novo nalazište tog tipa kuka. I ovom prilikom ističem značaj Zadra, jedinog urbanog središta u sjevernoj Dalmaciji, u kojemu vidim izvorište za širenje predromaničke skulpture u hrvatsko zaleđe, analogno ulozu Splita i Trogira u srednjoj Dalmaciji (cf. T. Burić, Predromanička skulptura u Trogiru, 157).

¹⁷ Cf. primjere iz Plavna u S. Gunjača, *Tiniensia*, I, sl. 27/1—2, 28/5—6.

¹⁸ Kao primjer istodobnog ukrašavanja istim prikazom s obje strane navodim tranzenu iz Crkvine u Biskupiji. Cf. I. Petricioli, *Pojava*, sl. 17, Tab. XV; S. Gunjača — D. Jelovina, *Starohrvatska baština*, Zagreb 1976, sl. na str. 33, br. kat. 26, gdje je i sva starija literatura.

¹⁹ F. Radić, *Starohrvatska crkva sv. Petra u Kuli Atlagića*, *SHP*, VI/1901, sv. 1—2, sl. na str. 50. Zanimljivo je da se na tom zabatu javljaju i analogije za motive s donjih elemenata pregrade: »peretz« i kružnice s rozetama.

vanja s obje strane opet se nameće usporedba s tranzenom iz Biskupije,²⁰ za koju S. Gunjača pretpostavlja da je bila izložena pogledima vjernika s obje strane.²¹ Različitost dekorativnih polja na bribirskim arhitravima upućuje na mogućnost da bi oni mogli potjecati iz više objekata. Za ulomak treće skupine nije sigurno je li pripadao uobičajenom tipu oltarne pregrade, ili je pak dio neke druge cjeline crkvenog namještaja. Pitanje oblika namještaja u predromaničkim crkvama i njegove liturgijske funkcije nije u našoj literaturi praktično ni postavljeno u smislu jedne sustavno tematske obrade, premda u bogatom fundusu predromaničke skulpture na našoj obali postoje indicije koje nameću ta pitanja.

Preostaju još dva sitna ulomka arhitrava (Tab. III, 14, 15) čiji ostaci kuka upućuju na kuke prve ili treće skupine.

Time bi bili obrađeni svi ulomci predromaničke skulpture s Bribira koji se mogu vezati uz oltarnu pregradu, uobičajeni element ranosrednjovjekovnih crkava. Od predromaničkog namještaja preostao je samo veći ulomak ploče s prikazom križa i ostatkom natpisa prelomljen na dva nejednaka komada (Tab. III, 16a-b). Manji ulomak s ostatkom natpisa već je objavljen,²² ali se do sad nije dovodio u vezu s većim fragmentom, vjerojatno zbog toga što je dio natpisa sačuvan samo na manjem ulomku. Sačuvani tekst suviše je fragmentaran da bi se bilo što moglo zaključiti. Paleografski karakter slova upućuje na predromaniku, a dekoracija križa to nedvosmisleno potvrđuje. Tropruta pletenica s okulusom u križištu i malene volutice na konkavnim krajevima hasti čest su motiv na predromaničkim križevima.²³ Analogije za bribirski križ relativno su česte upravo na središnjim dijelovima naše obale. Nalazišta su ova: Nin (Višeslavova krstionica),²⁴ Lepuri kod Benkovca,²⁵ Crkvina-Biskupija,²⁶ Stupovi-Biskupija,²⁷ Sv. Luka-Ūzdolje,²⁸ Crkvina-Ko-

²⁰ Cf. bilj. 18.

²¹ S. G u n j a č a, Reconstitution d'une dalle avec représentation du »dignitaire croate«, *Archaeologia Iugoslavica*, II, Beograd 1956, 111—17.

²² I d., Nalaz, sl. 2, dolje lijevo.

²³ Predromanički križevi u pravilu uvijek imaju pletenicu. Glavni element za tipološko razvrstavanje su im završeci hasta. Osim križeva s voluticama javljaju se i oni bez njih s konkavnim završetkom, te križevi s razrezanim vrhovima hasti, ili s trokrakim završetkom. Tek u 11. st. pletenica se sve više gubi i tada se češće javljaju jednostavni obrubljeni križevi, rijetki u prijašnjim fazama.

²⁴ O problematici tog značajnog ranosrednjovjekovnog spomenika i pitanju lokaliteta s kojega izvorno potječe cf. I. P e t r i c i o l i, Krstionica s imenom »Vuissislavo duci« i problem ninskog baptisterija, *SHP*, III. ser., 14. sv., 1985, 125—33.

²⁵ N. G a b r i ć, Još nekoliko starohrvatskih fragmenata, *Kačić*, VIII, 1976, sl. 1.

²⁶ F. R a d i ć, Nekoliko ulomaka lezna pluteja, vratnih pragova i lukova sa starohrvatske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *SHP*, ser. I, 3. sv., 1895, sl. na str. 166, br. XII; N. J a k š i ć, Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina (dalje Zabati), *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 21 (dalje *PPUD*) (Fiskovićev zbornik), 1980, 99, sl. 1, 2; 101, sl. 7 i c.

²⁷ S. G u n j a č a, Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, *SHP*, III. ser., 5. sv., 1956, sl. 15, 16, 19/1—2.

²⁸ L. M a r u n, o. c., sl. 9, 14.

ljani,²⁹ te na zabatu s nepoznatog nalazišta u Arheološkom muzeju u Splitu³⁰ i zabatu iz Majdana kod Solina.³¹

Osim križa sa zabata iz Majdana, koji je iz 11. st., sve ostale analogije datiraju se u 9—10. st.³² Međutim, stilsko-kronološki aspekt nije kod bibriskog ulomka primaran, već pitanje njegove izvorne funkcije. Na prvi pogled uočljivo je da se ne radi o pluteju oltarne pregrade, ako se i zane-mari ostatak natpisa. Između navedenih komparacija za likovni prikaz križa izdvajaju se dvije koje upućuju i na tipološko-funkcionalnu paralelu. To su Višeslavova krstionica i ulomak ambona iz Crkvine u Biskupiji.³³ Tip križa na Višeslavovoj krstionici je u osnovi isti, samo što mu je cijela pletenica ukrašena okulusima za razliku od bibriskoga. U oba slučaja polje oko križa ostaje neukrašeno, što nije uobičajeno za ostale elemente crkvenog namještaja. Ostatak natpisa na bibriskom fragmentu vjerojatno upućuje na ne tako rijetki slučaj na predromaničkim spomenicima kada klesar pri ordinaciji natpisa ne napravi točan raspored slova, pa završni dio teksta silom prilika kleše na prostoru koji nije izvorno predviđen za natpis, kao što je slučaj i na Višeslavovoj krstionici,³⁴ iako nedostatak završnog ruba na bibriskom spomeniku onemogućuje užu tipološku komparaciju tih dvaju spomenika. Premda ostatak natpisa ne pruža mogućnost restitucije cjelovitog teksta, možda nije na odmet pripomenuti da se u predromaničkom epigrafskom leksiku sačuvani slog (... *RIT* ...) javlja npr. u riječi *salub(RIT)er*, koju sadržava i natpis Višeslavove krstionice. Likovna i epigrafska svojstva bibrirske ploče, te njezine tipološko-funkcionalne osobine upućuju na srodnost namjene s navedenim analogijama iz Nina i Biskupije, te na kronološku sukladnost u okviru predromaničke epohe. Iz svega izlazi da je i ploča s prikazom križa s Bibrira najvjerojatnije dio ambona, ili pak krstionice.

Uže datiranje ovdje obrađene skulpture prilično je otežano, i to iz dva razloga. Prvi je pomanjkanje cjelovitih ukrasnih kompozicija koje pružaju čvršći oslonac za stilsko-kronološka određenja, a uz to se veže i pitanje broja crkava u kojima se taj namještaj nalazio (cf. dalji tekst), te stilsko-radionička raznolikost pojedinih elemenata, posebice arhitrava i pojava ambona ili krstionice. Sve to upućuje na mogućnost različitih varijanti interpretacije. Ili se radi o istodobnom ukrašavanju dviju crkava od dvije različite radionice, ili se u istoj crkvi mijenja namještaj u dužem vremenskom intervalu, ili se pak radi o dvije crkve koje su kronološki diferencirane, pa time i njihov namještaj. Pojedini elementi, u prvom redu križ

²⁹ N. Jakšić, *Majstor*, sl. 3, desno.

³⁰ Ž. Rapanić, *Kamena plastika*, sl. 26.

³¹ Lj. Karaman, *Starohrvatsko groblje na »Majdanu« kod Solina, VAHD*, LI, 1936, tab. XIII, 2 gore.

³² Za dataciju Višeslavove krstionice cf. bilj. 24. Čini mi se da i stilsko-kronološki kriteriji upućuju na 9. st. Elementi romaničkog stila, koji su dosta dobro uočeni na spomenicima 11. st., morali bi doći do izražaja na jednom takvom spomeniku kad bi on zaista bio iz 11. st.

³³ Paralelu između križa s Višeslavove krstionice i onoga na ploči ambona iz Crkvine u Biskupiji uočio je još prije N. Jakšić. Cf. N. Jakšić, *Zabati*, 108.

³⁴ Cf. sliku krstionice u S. Gunjača—D. Jelovina, o. c., sl. 1.

i virovita rozeta, upozoravaju na prilično ranu dataciju³⁵ (cca prva polovica ili sredina 9. st.), dok većinu ulomaka — zbog već navedenih razloga — do daljih nalaza datiram u nešto širi kontekst od sredine 9. do sredine 10. st.

U odnosu na predromaničku, ranoromanička skulptura s Bribira je kvantitativno znatno siromašnija, a pripada arhitektonsko-dekorativnim elementima, za razliku od predromaničke koja ima liturgijsko-dekorativni karakter. Od šest pronađenih ulomaka tri pripadaju elementima okvira vrata, a tri se ne mogu funkcionalno determinirati.

Najzanimljiviji je masivni ulomak s ostatkom heraldičkog prikaza drveta uz koje su antitetično postavljene figure dviju zvijeri. Likovni izraz tog malog, ali veoma sadržajnog ulomka (Tab. IV, 18) ne izaziva dilemu u smislu stilsko-kronološke opredijeljenosti i uže radioničke pripadnosti. Izravna analogija nalazi se na ciboriju iz crkve sv. Tome u Zadru,³⁶ gdje je u uglu dekorativnog polja na bočnoj strani košare ciborija prikazana identična scena. Obrada debla stabla, te modeliranje likova životinja potpuno je isto, čak i izvedba detalja jasno govori o istovrsnoj koncepciji ukrašavanja. Razlikuju se tek nebitni detalji pri obradi usta i jezika životinja, te grana stabala, po čemu je bribirski ulomak za nijansu rustičniji. Slijedeća paralela je na ciboriju prokonzula Grgura, također iz Zadra,³⁷ gdje opet nalazimo prikaz spomenutih životinja obrađenih na isti način, samo što nedostaje stablo. Ta dva zadarska ciborija pripadaju većoj skupini ranoromaničkih spomenika koje je još prije četvrt stoljeća I. Petricioli povezo u jednu koherentnu skupinu, veoma značajnu u razvitku ranosrednjovjekovne skulpture na našoj obali, a koja je rezultat intenzivne djelatnosti jedne (ili dvije srodne) kvalitetne radionice. Osim u Zadru, proizvodi te skupine nađeni su još u Splitu i Solinu,³⁸ dakle u privredno i politički najrazvijenijim središtima ranosrednjovjekovne Hrvatske i Dalmacije. Tu skupinu Petricioli je nazvao Zadarsko-splitska grupa i datirao je okvirno u prvu polovicu 11. st., uzevši kao kronološku okosnicu godine Grgureva prokonzulata. To je, ujedno, vrijeme prijelaza iz predromaničke u romaničku epohu.³⁹

Zadru, Splitu i Solinu treba, dakle, pribrojiti i bribirski kastrum kao četvrto središte u kojemu je posvjedočena graditeljsko-klesarska djelatnost jedne od radionica Zadarsko-splitske grupe, ili pak neke još ne utvrđene radionice koja je izborom motiva i obradom bliska navedenima. Skulpturu 11. st. u pravilu rijetko nalazimo izvan obalnih gradskih središta bizantske Dalmacije, i to uvijek u glavnim centrima ranosrednjovjekovne Hrvatske, kao što su Knin, Nin, Solin i Biograd, te sada i Bribir. Ta činjenica koincidira sa strukturalnim pomacima u srednjovjekovnom društvu 11. st., ne samo u nas već i u Evropi općenito. To je prijelazno

³⁵ Te likovne elemente nalazimo i na spomenicima koji se mogu datirati i prije sredine 9. st.

³⁶ I. Petricioli, Ciborij, sl. 2 detalj, sl. 1.

³⁷ I d., Pojava, Tab. I, 1.

³⁸ I d., Skulpture iz XI. st. u Zadru, Splitu i Solinu (dalje Skulpture), u Tragom srednjovjekovnih umjetnika, Zagreb 1983, 21, sl. gore.

³⁹ I d., Pojava, 7—10, 15—36; i d., Ciborij, 163—8.

razdoblje iz ranog u razvijeni ili zreli srednji vijek, koje će na polju graditeljstva i umjetnosti rezultirati pojavom romaničkog stila, a općenito učvršćenjem feudalnog društvenog poretka. U tom kontekstu i bizantski gradovi Donje Dalmacije sve se više stapaju sa svojim zaleđem u Hrvatskoj, što će konačno dovesti i do političke integracije te dvije cjeline za posljednjih hrvatskih kraljeva i zatim pod žezlom ugarskih Arpadovića.⁴⁰ U tim zbivanjima ruralna središta u Hrvatskoj, poznata po brojnim predromaničkim crkvama i skulpturi, gube utrku s urbanim središtima na gospodarskom i političkom planu, a time i na kulturnom, pa je razumljivo i siromaštvo nalaza romaničke skulpture na većini tih lokaliteta.⁴¹ Održala su se samo privredno i politički najjača središta, u pravilu kastrumi koji su i administrativno-politička središta županija, pa u tom svjetlu treba gledati i pojavu skulpture 11. st. na Bribiru. Tom činjenicom kao da se nagovještava kasniji razvitak i značaj Bribira u razvijenom srednjem vijeku. Općepoznata uloga dinastije bribirskih Šubića, posebice za bana Pavla, u hrvatskoj povijesti općenito⁴² imala je vidnog odraza i u kulturnoj sferi.

Nažalost, stupanj očuvanosti tog dragocjenog nalaza s Bribira ne dopušta da se odredi i njegova izvorna funkcija. Sačuvana debljina ulomka (15 cm) ne ostavlja mogućnost atribucije crkvenom namještaju, već upućuje na neku veću konstruktivnu cjelinu u sklopu zidnih ploha. U pomanjkanju čvršćih dokaza moglo bi se pomišljati na pročelje crkve, pa bih se zadržao na pretpostavci da je to dio veće kompozicije s portala pobježe nepoznate crkve; možda dio nadvratnika u obliku zabata, poput onoga na portalu crkve sv. Lovre u Zadru.⁴³

Preostali ulomci (Tab. IV, 19, 20, 21, 22, 23) ukrašeni su vegetabilnim ornamentom koji je karakterističan, u mnogobrojnim inačicama, upravo na skulpturi 11. i početka 12. st., bilo samostalno ili u kombinaciji sa životinjskim i drugim biljnim prikazima.⁴⁴ Ulomke br. 19, 20 i 23 na osnovi profila nije teško atribuirati nadvratnicima, dok za one pod br. 21 i 22 os-

⁴⁰ N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 334—94.

⁴¹ T. Burić, *o. c.*, 158.

⁴² Cf. bilj. 1.

⁴³ Cf. primjer iz Osora u N. Jakšić, *Ulomci skulpture XI. stoljeća iz Osora*, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošnju, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 7, 1982, 190; portal Sv. Lovre cf. u I. Petricioli, *Pojava*, tab. XVII, 1.

⁴⁴ Cf. Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, sl. 111; T. Burić, *o. c.*, tab. II, 4, 5, tab. VI, 25a—b. Veće ulomke pluteja (25a-b) iz Sv. Teodora u Okrugu Gornjem nisam u prvoj objavi stigao detaljnije analizirati (cf. str. 149 u spomenutom radu), pa ih sada, za potrebe ovog članka, naknadno obrađujem. Klesanje i oblikovanje florealnog motiva na tim plutejima analogni su dekoraciji trogirskih nadvratnika iz 11/12 st. i još nekim ulomcima u ovdje spomenutom članku (tab. II, 4, 5, tab. IX, 42, 43 i tab. XIV, 68), bez obzira na razlike u detaljima. Zato pluteje iz Sv. Teodora također datiram u 11. st. Kako im je središnje dekorativno polje ukrašeno tipičnom predromaničkom mrežom, skloniji sam dataciji u prvu polovicu do oko sredine 11. st. N. Jakšić, *o. c.*, sl. 1—2; F. Radić, *Ulomci s jedanaest tegurija oltarskih ciborija i jednog vratnog okvira starohrvatske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina*, *SHP III/1897*, sv. 2, sl. na str. 58; I. Petricioli, *Pojava*, tab. XXII, 3, 4.

taje izneseno mišljenje o pripadnosti nekom arhitektonsko-dekorativnom elementu. Biljni ornament na tim spomenicima različito je izveden, posebice na fragmentu br. 19, na kojemu iz unutar savinutih listova izrastaju neuobičajeni duguljasti privjesci, koji možda shematski prikazuju plod, a za koje nisam našao analogija. I modeliranje listova je različito na svakom pojedinom ulomku. Ipak, povezuje ih jedno važno zajedničko obilježje, način obrade pruta lozice koji je na svima dosljedno izveden u dvo-prutu, za razliku od većine analogija navedenih u bilješci 44, što uz opću shemu izrade koja im je zajednička, upozorava na kronološku sukladnost tih fragmenata. Najbližu stilsku i prostornu paralelu pružaju dva zanimljiva ulomka ranoromaničke skulpture iz Sv. Petra u Kuli Atlagića kod Benkovca.⁴⁵ Modeliranje listova na bribirskom fragmentu br. 19 blisko je onome na ulomku iz Kule s prikazom euharistije (I. Petricioli, Pojava, tab. XII, 3), a list na bribirskom ulomku br. 20, koji je dosta realistički prikazan, veoma je sličan listu na drugom ulomku iz Kule (i d., o. c, tab. XII, 4), kao i listovima na zabatu iz Sv. Lovre u Zadru iz 11. st.,⁴⁶ koji je stilski blizak tzv. Zadarsko-kninskoj grupi, kako ju je definirao Petricioli.⁴⁷

Bribirski ulomci br. 19—23 (Tab. IV) najbližu analogiju imaju u spomenutim reljefima iz Kule Atlagića, koji su stilski bliski Zadarsko-kninskoj grupi 11. st. U prvu polovicu tog stoljeća datirana je Zadarsko-splitska grupa čiji je stil blizak malom, ali važnom fragmentu s Bribira (Tab. IV, 18). Izbor kompozicija i motiva u obje navedene skupine, te kod srodnih spomenika kojima pripadaju i reljefi iz Kule, različit je, ali svi pripadaju prijelaznoj fazi 11. st. Njihova uža kronološka relacija nije još sasvim riješena,⁴⁸ a o tome ovisi i datiranje ranoromaničkih spomenika s Bribira. Naime, nameće se pitanje je li ulomak br. 18 istodoban s preostalim pet (br. 19—23). Zadarsko-splitska grupa ne koristi se u pravilu vegetabilnim ornamentom, već glavne kompozicije uokviruje predromaničkim pleternim motivima, a njezina datacija nije sporna (prva polovica 11. st.). Reljefe iz Kule M. Abramić je datirao u početak 12. st.,⁴⁹ dok se Petricioli izravno ne izjašnjava,⁵⁰ ali ističe mogućnost da u toj prijelaznoj fazi 11. st. dolazi do izražaja različitost ukusa i »radioničke individualnosti« koje ne moraju značiti i vremensku razliku.⁵¹

Uzevši sve faktore u obzir, smatram da sve fragmente ranoromaničke skulpture s Bribira treba datirati istovremeno, bez obzira na raznolikost motiva. Naime, skloniji sam pretpostavci da su dvije različite radionice istodobno radile na Bribiru: jedna bliska Zadarsko-splitskoj grupi, a

⁴⁵ I. Petricioli, Pojava, tab. XXII, 3, 4.

⁴⁶ I d., o. c., tab. XXII, 2; i d. Skulpture iz XI stoljeća, sl. na strani 35, gore. Središnje polje tog zabata ima neuobičajeni motiv euharistije, kojega nalazimo i na većem ulomku iz Kule, dok je izvedba lišća na zabatu slična onoj na manjem ulomku iz Kule.

⁴⁷ I d., Pojava, 10—11, 37—47.

⁴⁸ *Ibid.*, 11.

⁴⁹ M. Abramić, Quelques reliefs d'origine ou d'influence byzantine en Dalmatie, Recueil Uspenskij, II, Paris 1932, 330.

⁵⁰ I. Petricioli, Pojava, 62—3.

⁵¹ I d., o. c., 11.

druga poblizje nepoznata. Čvršću vremensku okosnicu pruža nam ulomak br. 18. Boravak tih radionica na bribirskom kastrumu treba vremenski približiti više k sredini 11. st., sve dok eventualni novi nalazi ne pruže osnovu za drugačija razmišljanja.

Time bi bio iscrpljen fundus dosadašnjih nalaza ranosrednjovjekovne skulpture s Bribira. Iz razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na Bribiru je, u kompleksu franjevačkog samostana i crkve sv. Marije, pronađen veći broj ulomaka skulpture iz gotičkog razdoblja. Uočljiv je na prvi pogled nedostatak skulpture iz romaničkog razdoblja 12—13. st. Uzrok toj pojavi nije moguće na sadašnjem stupnju istraženosti zadovoljavajuće protumačiti. Čini se najvjerojatnijom pretpostavka da su sakralni objekti iz predromaničkog i ranoromaničkog razdoblja bili u funkciji i u narednim stoljećima i da se na njima nisu obavljali radikalni zahvati i popravci koji bi ujedno omogućili i ukrašavanje u romaničkom stilu.

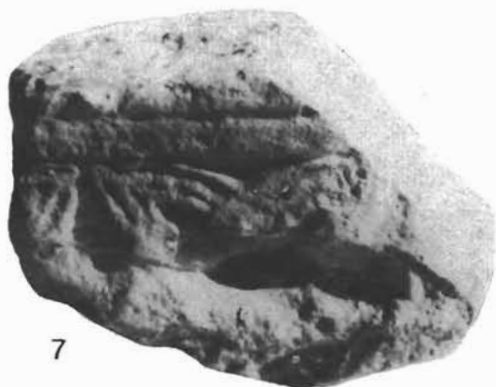
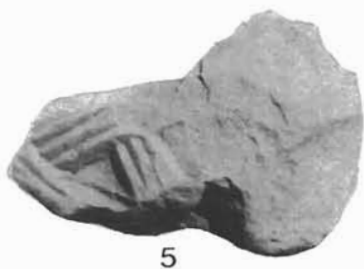
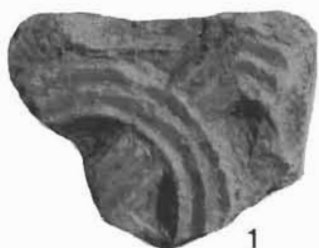
U vezi s obrađenom skulpturom otvara se još jedno krupno, a neriješeno pitanje. Kojoj, točnije: kojim crkvama pripada ta skulptura. Dugogodišnjim iskopavanjima na Bribirskoj glavici otkrivena su četiri srednjovjekovna sakralna objekta: gotička crkva sv. Marije na Dolu, predromanička šesterolisna crkva ispod današnje parohijske crkve sv. Joakima i Ane, a u njezinoj neposrednoj blizini kasnosrednjovjekovna manja jednobrodna crkva s pravokutnom apsidom, te do položaja Vratnice na zapadu jedna manja jednobrodna crkva s oblom apsidom.⁵² Od te četiri crkve samo je jedna iz ranoga srednjeg vijeka. To je predromanički šesterolist pod današnjom parohijskom crkvom. Iskopavanjima 1959. g. tu su otkrivena dva ulomka ranosrednjovjekovne skulpture (Kat. br. 16a i 19) koje je S. Gunjača datirao u početak 12. st. oslonivši se na motiv lozice, a previdjevši predromanički karakter malog ulomka s ostatkom križa i natpisa. Za razliku od skulpture šesterolisnu crkvu datirao je prije 12. st.⁵³ Ulomci ranosrednjovjekovne skulpture otkriveni su i u temeljima kule iz turskog vremena na tjemenu Bribirske glavice.⁵⁴ I S. Gunjača i D. Vrsalović datiraju ih u 11/12. st. i pripisuju predromaničkom šesterolistu. Dio fragmenata predromaničkog karaktera nađen je i na gotičkom kompleksu u Dolu (ulomci br. 9, 11a, 12, 13 i 15), a ulomak br. 7 na tjemenu Bribirske glavice. I pored tako oskudnih podataka nameće se pitanje još jedne predromaničke crkve. Naime, veći broj inačica predromaničkih arhitrava, te pojava skulpture 11. st. upućuje na realnu mogućnost postojanja barem dvije predromaničke crkve. Usput napominjem i to da na Bribiru nije otkrivena ni starokršćanska crkva koju bi također trebalo očekivati s obzirom na povijesne okolnosti i evidentni kontinuitet života na Glavici i u njezinoj okolici.⁵⁵ Tu još valja predvidjeti i vjerojat-

⁵² S. Gunjača, Nalaz, 235—39.

⁵³ *Ibid.*, 235, sl. 1, 2.

⁵⁴ *Ibid.*, 240; D. Vrsalović, Četverogodišnji rad Instituta za nacionalnu arheologiju i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (1958, 1959, 1960. i 1961. godine), *SHP*, III. ser., 8—9. sv., 1963, 272.

⁵⁵ V. Delonga, Fragmenti predromaničkog crkvenog namještaja iz Ostrovice, *SHP*, III. ser., 12. sv., 1982, 69, bilj. 12, 75—6, bilj. 34; T. Burić, Kameni namješ-

11b

11a

10

12

13a

13b

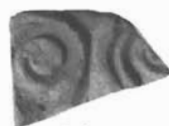

16 a-b

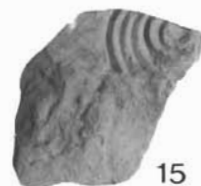
17

14

9

15

18

21

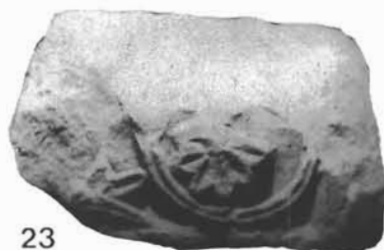
22

19

20

23

nu prenamjenu starokršćanskog sakralnog objekta u predromanici, što je veoma česta pojava u cijeloj kršćanskoj ekumeni. Preostale tri crkve pripadaju razvijenom i kasnom srednjem vijeku, pa konačno rješenje ovisi o daljim istraživanjima. U vezi s tim upozorio bih i na zanimljive arhivske podatke koje je donio S. Gunjača, nažalost, bez popratne bilješke, pa su zasad neupotrebljivi, a po kojima je na Bribiru bilo sedam crkava.⁵⁶

EKSKURS O TITULARIMA

Na kraju još nekoliko riječi o titularima bibrirskih crkava. Gotička crkva u franjevačkom kompleksu na Dolu posvećena je sv. Mariji i često se navodi u dokumentima. Ostatke šesterolisne crkve Gunjača pripisuje sv. Ivanu. Taj titular zabilježen je na jednoj shematskoj venecijanskoj katastarskoj skici iz 18. st. i u Farlattija koji govori o bogatoj opatiji sv. Ivana na Bribiru.⁵⁷ Na osnovi tih podataka S. Gunjača se opredijelio za šesterolist kao crkvu posvećenu sv. Ivanu, odbacivši mogućnost da se taj titular veže uz kasniju srednjovjekovnu crkvu pod tjemenom Glavice u blizini šesterolista. Dvojbu je potakla spomenuta katastarska skica koja je dosta uopćena, te blizina samih objekata. Postoje, pak, još dva faktora koje on nije uzeo u obzir, a koji ne idu u prilog njegovoj identifikaciji sv. Ivana. Ti argumenti, bazirani na arheološko-epigrafskim i topografskim podacima te pisanim izvorima, djeluju mi uvjerljivije od samoga oslanjanja na nesigurni Farlattijev podatak, pa ih zato i navodim. Prvo, crkve šesterolisnog tlocrta, koje su karakteristične za predromaničku arhitekturu u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji, u pravilu su posvećene Bogorodici ili arhanđelu Mihovilu,⁵⁸ dok posveta sv. Ivanu nije ustanovljena. Drugo, 7. travnja 1299. g. hrvatski ban Pavao Šubić, gospodar Bribira, određuje za zaštitnika svojega i svoga roda sv. Ivana Krstitelja (... *beatum Joannem Baptistam pro nostro heredumque nostrorum patrono et domino, ...*) i podiže u Skradinu crkvu posvećenu tom svecu, koju predaje franjevačkom redu (... *volumus hedificare et a fundamentis hedificamus ecclesiam in honore(m) sancti Johannis Baptiste penes monasterium sancte Elizabeth(h) ex aduerso ciuitatis Scardone, ...*)⁵⁹ Ban izdaje o tome povelju

taj, 167, bilj. 4. U neposrednoj blizini bibrirskog šesterolista otkrivena je i starokršćanska memorija sa sarkofazima, pa je lako moguće da se pod današnjim grobljem krije i starokršćanska bazilika.

⁵⁶ S. Gunjača, *Strateško značenje Bribira*, Kolokvij, 209.

⁵⁷ *I d., o. c.*, 210, crtež 2; *id.*, *Nalaz*, 238—39.

⁵⁸ T. Marasović, *Prilog*, Tab. XVI, XX, str. 31, 37. Dio titulara je potvrđen natpisima, a dio toponimijom, ili pak s oba elementa, dok je dio i zadržao izvorne titulare.

⁵⁹ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae* (dalje CD) VII, Zagreb 1909, br. 289, str. 331—336; Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i mletačke republike*, I, Zagreb 1868, br. CCLXXIX, str. 190. Tu se izričito kaže da je ban Pavao dao sagraditi rečenu crkvu sv. Ivana Krstitelja iz temelja, pa je taj podatak u kontradikciji sa spomenom iste crkve u oporuci Ljubavca Bratodruževa iz Skradina. Ljubavčeva oporuka sastavljena je 18. VII. 1280. g., dakle 19 godina prije banove donacije, a sačuvana je u prijepisu nin-

in castro nostro Scardone.⁶⁰ Bribir i Skradin su u srednjem vijeku povezani mnogostrukim vezama. Oba naselja su pod vlašću moćnog feudalnog roda Šubića, a Skradin je ujedno i sijelo biskupije.⁶¹ Ako se sada prisjetimo Gunjačine dileme oko ubikacije Sv. Ivana na Bribiru i postojanja manje kasnosrednjovjekovne crkve u blizini šesterolista (kada on vjerojatno nije više ni postojao) i to povežemo s podacima iz navedenog dokumenta, te s poznatim titularima šesterolisnih crkava, samo po sebi se nameće mišljenje da je sv. Ivanu posvećena kasnosrednjovjekovna crkva pod tjemnom Glavice, koja je preuzela titular od Šubićeve crkve u Skradinu, pa je treba datirati u 14. st. Ostaje, dakle, otvoreno pitanje titulara šesterolista. U 13/14. st. spominje se u Skradinu crkva sv. Marije kao skradinska katedrala.⁶² Analogno gornjoj pretpostavci moguće je da je taj titular upotrijebljen i kod posvete bibriskog šesterolista, iako se Sv. Marija u Skradinu spominje tek u kasnijim dokumentima. Vjerojatno je kult Bogorodice u Skradinu stariji i od same biskupije.⁶³ I franjevačka crkva na Dolu posvećena je Bogorodici. Oko nje se formira kasnosrednjovjekovna nekropola, koja preuzima funkciju prijašnje veće nekropole oko šesterolista, a s njom možda i titular crkve.⁶⁴

Preostala je još manja srednjovjekovna crkva blizu položaja Vratnice, prostorno dosta udaljena od navedene tri crkve, za koje sam pokušao utvrditi titulare, gdje nisu bili poznati. I tu rješenje opet nudi pisani dokument. Bribirski knez Ivan Beseda dao je 9. kolovoza 1370. g. u Bribiru sastaviti svoju oporuku u kojoj, između ostaloga, stoji: ... *Item do ecclesie sancti Saluatori in Breberio totam partem meam, que me contingit iure hereditario in uila Crinohuhe*.⁶⁵ Na Bribiru je, dakle, u 14. st. postojala crkva sv. Spasa, pa taj titular pripisujem crkvi kod Vratnica, na zapadnom rubu kastruma.⁶⁶ Dalja arheološka istraživanja i podaci iz neob-

skog kaptola iz 1402. g. Cf. T. S mič i k l a s, CD VI, Zagreb 1908, br. 297, str. 352—354. Razrješenje tog kronološkog problema ne ulazi u užu problematiku ovoga rada. Trebalo bi opet pregledati izvorne rukopise i prijepise tih dokumenata.

⁶⁰ T. S mič i k l a s, CD VII, 336.

⁶¹ N. Klaić, Kako se Skradin oslobodio od podložništva Bribiraca, *PPUD*, 22 (Fiskovićev zbornik, II), 1980, 30—40.

⁶² Prvi je spomen te crkve u već navedenoj oporuci Ljubavca Bratodruževa (*Item volo, quod dentur centum libre ecclesie sancte Marie de Scardona, ...*) — cf. bilj. 59. Slijedi dokument objavljen u CD VIII, Zagreb 1910, br. 72, str. 76—7, koji počinje: *Nos capitulum universum cathedralis ecclesie beatae Mariae virginis de Scardona...* S mič i k l a s ga stavlja u 1304. g. zbog spomena pape Benedikta, dok ga je Lucius datirao u 1284. g., kako stoji u samom dokumentu, što je prihvatila i N. Klaić, o. c., 38, bilj. 12, a što je prihvatljivije, jer se i tu spominje Ljubavac Bratodružev. No, to za ovu temu nije od odlučne važnosti. *Ecclesia sancte Marie de Scardona* spominje se i u dokumentu Pavla Šubića od 21. II. 1305. g. (CD VIII, br. 89, str. 96—7).

⁶³ O osnutku skradinske biskupije cf. N. Klaić, o. c., 30—31.

⁶⁴ Za dataciju bibriskih nekropola cf. bilj. 2.

⁶⁵ T. S mič i k l a s, CD XIV, Zagreb 1916, br. 202, str. 279.

⁶⁶ U točniju dataciju crkve sv. Spasa ovdje ne ulazim, jer su njezini ostaci veoma oskudni, a u dokumentima se ranije ne spominje. Crkva s istim titularom spominje se 20 godina poslije u Šibeniku (CD XVII, br. 234, str. 323): ... *ecclesia sub vocabulo sancti Salvatoris...*, pa je moguće da je i u tom slučaju titular preuzet iz Šibenika, kao i za druge dvije crkve iz Skradina. Osim Sv. Spasa na Bribiru u 14. st. spominje se još i crkva sv. Marka (1326. i 1353), što sam naknadno

javljene izvorne građe svakako će upotpuniti dosadašnje spoznaje o bibriskim crkvama i njihovim titularima, pa su moguće i određene korekcije ovdje iznesenih prijedloga, posebice s obzirom na mogućnost postojanja još kojeg sakralnog objekta na Bribiru.

Obrada ranosrednjovjekovne skulpture s Bribira, premda se radi o malom segmentu ukupnog fundusa materijalne kulture otkrivenog na tom izuzetnom nalazištu, pokazala je svu složenost »bibriskih problema«, te mogućnosti koje pruža obrada ukupne arheološke građe s Glavice. Evidentno je da se susrećemo s dva osnovna problema. Jedan je nedostatak terenskih podataka i dokumentacije, posebice preciznije utvrđenih arheoloških slojeva, a drugi je pitanje daljih istraživanja na samom terenu, jer samo ona mogu razriješiti veći dio dilema i problema koji se u današnjem trenutku nameću.

Rad prihvaćen za tisak 18. studenoga 1986.

Résumé

SCULPTURE DU HAUT MOYEN AGE PROVENANT DE BRIBIR

Bibriska glavica est au nombre des sites archéologiques les plus importants de la côte Adriatique orientale et du Nord-Ouest des Balkans en général. Les riches couches culturelles du néolithique au début des temps modernes sont l'un des plus beaux exemples de la continuité de l'existence des agglomérations dans les régions précitées. En plus des nombreux documents médiévaux écrits, ce fut la raison pour laquelle les premières fouilles archéologiques furent entreprises à Bribir dès le début de notre siècle. Dans cette étude, l'auteur traite une partie du riche fonds des objets découverts jusqu'à présent dans le castrum médiéval de Bribir, siège de la paroisse homonyme du haut moyen âge, héritier de la Varvaria liburne et antique. Il s'agit de fragments de sculpture préromane et romane précoce ayant appartenu aux églises de Bribir de ces temps-là. Bien que modestes, les fragments conservés de cette sculpture peuvent évoquer la richesse du mobilier en pierre et de la décoration de ces églises.

Une analyse de la sculpture préromane indique que ces monuments furent érigés entre la seconde moitié du 9e et la première moitié du 10e siècle. Les motifs géométriques habituels du répertoire de l'art préroman (Tab. I—III) y sont représentés. De petits fragments de plaques de chancel et de pilastres comportant diverses variantes de réseaux triplés en cercles et en rhombes, en cercles avec rosettes, ou en forme de »bretzel« sont conservés. Quelques fragments d'architraves de chancels ont aussi été découverts, également en plusieurs variantes, dont les cadres décorés sont divisés en deux zones. Le plus intéressant est un fragment massif d'architrave (Tab. II, 13a-b) orné des deux côtés. Il est possible qu'il ait appartenu à un autre

ustanovio u literaturi (cf. *Glasnik starinarskog društva u Kninu*, Redovito tromjesečno izvješće Kninskoga starinarskoga društva, *VHAD*, XIV/1, Zagreb 1892, 28). Je li se pak taj titular odnosi na romaničku crkvu na Vratnicama ili na onaj sv. Spasa teško je reći. Po svemu sudeći rješenje leži u objavi arhivske građe iz franjevačkog samostana u Šibeniku. Sv. Marko je, inače, titular koji nije uobičajen u našoj srednjovjekovnoj sakralnoj topografiji, a upućuje na utjecaj Venecije.

élément du mobilier et non pas à un chancel. Également intéressante est une assez grande dalle sur laquelle figurent une croix et le reste d'une inscription; elle a très vraisemblablement fait partie d'un ambon ou peut-être d'une plaque ornant la piscine d'un baptistère (Tab. III, 16a-b).

La sculpture du roman précoce (Tab. IV) est représentée par cinq fragments ornés du motif végétal de pampres. Ce sont tous des fragments de dessus de porte ou de quelqu'autre élément d'architecture décoratif. En règle générale, ces motifs sont datés du 11e siècle jusqu'au début du 12e siècle. À côté de ceux-ci se distingue notamment un petit fragment architectural décoratif (Tab. IV, 18) comportant un ornement héraldique figurant l'arbre de vie et des fauves disposés symétriquement à ses côtés. L'auteur suppose que ce fragment pourrait appartenir à la composition inconnue d'un portail de l'une des églises de Bribir. D'après son style, il provient de la première moitié du 11e siècle, et est étroitement lié au groupe dit «de Zadar et de Split». Pour cette raison, il convient de le dater vers le milieu du 11e siècle comme les autres fragments de la sculpture du roman précoce.

En ce qui concerne la sculpture faisant l'objet de cette étude, on s'interroge sur les églises auxquelles elle a pu appartenir. Outre deux églises gothiques et une autre église pas précisément datée (romane?), seul un édifice sacré pré-roman du type à six lobes a été découvert. Les nombreuses variantes de la sculpture pré-romane indiquent l'existence d'un autre édifice sacré du haut moyen âge; il faut s'attendre à une église paléo-chrétienne (la forte continuité l'indique) qui était très probablement en fonction à l'époque pré-romane. La memoria paléo-chrétienne découverte près de l'édifice sacré à six lobes apporte une contribution dans ce sens.

Un aperçu des tutélaires des églises de Bribir est présenté à la fin. Excepté l'église franciscaine Sainte-Marie, ils ne sont pas établis avec certitude pour les trois autres. Les documents mentionnent les églises Saint-Jean-Baptiste et Saint-Sauveur, à Bribir, aux 13e et 14e siècles. L'auteur attribue à Saint Jean la petite église à nef unique avec abside rectangulaire, et au Saint-Sauveur l'église à nef unique avec abside semi-circulaire. Il est possible que l'église à six lobes ait été consacrée à la Vierge, et dans ce cas le tutélaire serait transmis à l'église franciscaine. Ces hypothèses sont étayées par des documents médiévaux et par quelques éléments archéologiques épigraphiques. L'existence des mêmes tutélaires à Skradin et à Sibenik, villes étroitement liées au moyen âge avec les puissants seigneurs féodaux Šubić de Bribir, indique la voie par laquelle les églises de Bribir ont obtenu leurs tutélaires.